

REGIONALNO PORIJEKLO I SOCIJALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA GRADA ZAGREBA IZMEĐU 1880—1910. GODINE

Agneza Szabo

Uvod

Poznato je da je krajem 19. i na početku 20. stoljeća došlo do znatnog ubrzanja ekonomskog i društvenog kretanja koje je već od polovine 19. stoljeća postepeno polagalo temelje kapitalističkom društvu. Za poznavanje ovoga procesa zacijelo su važne transformacije što ih je u tom pogledu doživio grad Zagreb. No, osnovni kvantitativni pokazatelji važni za njihovo objašnjenje dosada nisu bili predmet istraživanja. Zato želim dati prilog budućoj sveobuhvatnijoj obradi problema kapitalističkih odnosa u gradu Zagrebu, prikazom za sada samo regionalnog porijekla i socijalne strukture stanovništva.

Regionalno podrijetlo

Grad Zagreb imao je 1880. godine ukupno 29.218 stanovnika, 1890. godine 38.742, 1900. godine 57.690 i 1910. godine 74.703 stanovnika. Doduše, 1900. godine teritorij grada Zagreba je udvostručen pripajanjem inače slabo naseljenim perifernim gradskim selima: Laščina, Jurjevac, Borongaj, Petruševac, Vukomerac i Žitnjak. Ukupno je u tim selima živjelo 2.546 stanovnika, a gradski teritorij povećan za 31,10 km². Od tada, pa sve do kraja 1945. godine, površina gradskog teritorija iznosila je 64,37 km².

Stanovnici grada Zagreba u spomenutom razdoblju bili su rodom iz tri osnovne regije: najprije iz samog grada Zagreba, zatim iz Hrvatske i Slavonije i najzad iz »Ostalih zemalja«, osobito iz područja Austrije i Ugarske.

Prisutni stanovnici, rodom iz grada Zagreba, činili su oko 1/3 tadašnjeg gradskog stanovništva: 1880. godine bilo je ukupno 9.386 ili 32,12% rođenih Zagrepčana, 1890. godine bilo ih je ukupno 13.143 ili 33,93%, 1900. godine ukupno 17.949 ili 31,11% i 1910. godine 24.105 ili 32,27%.

Drugoj, brojčano najjačoj regionalnoj skupini u gradu pripadali su građani rodom iz hrvatsko-slavonskih županija i gradova. To su slijedeće županije: na području južne Hrvatske ličko-krbavska i riječko-modruška, na području sjeverozapadne Hrvatske zagrebačka i varaždinska županija, na području Slavonije bjelovarsko-križevačka, požeška, virovitička i srijemska županija. Za razliku od rođenih Zagrepčana, porast stanovnika u gradu Zagrebu iz spome-

nutih županija i gradova bio je sve veći. Iz ovih područja bilo je u gradu Zagrebu 1880. godine ukupno 10.634 stanovnika ili 36,40%, 1890. godine 14.041 stanovnik ili 36,23%, 1900. godine 19.816 stanovnika ili 42,05%, 1910. godine 32.801 ili 43,91%. Od ovih je stanovnika rodom iz hrvatsko-slavonskih gradova bilo u Zagrebu 1880. godine ukupno 21.08 ili 6,91%, 1890. godine 2.655 ili 6,85%, 1900. godine 4.443 ili 7,70% i 1910. godine 5.815 ili 7,78%. Među doseljenicima iz gradova prevladavale su žene.

Najveći broj tadašnjeg zagrebačkog stanovništva dolazio je iz područja sjeverozapadne Hrvatske, odnosno, zagrebačke i varaždinske županije. Iz područja varaždinske županije bilo je u gradu Zagrebu 1890. godine ukupno 4.286 stanovnika ili 11,06%, 1900. godine 7.790 stanovnika ili 13,50% i 1910. godine 10.793 stanovnika ili 14,15%. U stvari, to su najvećim dijelom doseljenici rodom iz grada Varaždina, a zatim iz raštrkanih sela na području kotareva Klanjec, Krapina, Pregrada i Zlatar, dok je preostali i znatno manji dio dolazio sa sela na području kotareva Ivanec, Ludbreg, Novi Marof i Varaždin.

Iz područja zagrebačke županije bilo je u gradu Zagrebu 1890. godine ukupno 5.092 stanovnika ili 13,14%, 1900. godine ukupno 7.747 stanovnika ili također 13,43%, 1910. godine 9.636 stanovnika ili 12,90%. Među ovima najveći je broj dolazio iz raštrkanih sela na području kotareva Samobor, Zagreb i Stubica, te gradova Karlovac, Petrinja i Sisak.

Skupina stanovnika grada Zagreba rodom iz južne Hrvatske bila je znatno manja. Riječ je o stanovnicima rodom iz ličko-krbavske i riječko-modruške županije. Iz ličko-krbavske županije bilo je u gradu Zagrebu 1890. godine ukupno 947 stanovnika ili 2,44%, 1900. godine ukupno 1.459 stanovnika ili 2,53%, 1910. godine 1.781 stanovnik ili 2,38%. Iz područja riječko-modruške županije (dakako tada bez grada Rijeke) bilo je u gradu Zagrebu 1890. godine ukupno 963 stanovnika ili 2,50%, 1900. godine 1.704 stanovnika ili 2,95% i 1910. godine 4.019 stanovnika ili 5,38%.

Gradski stanovnici rodom iz Slavonije dolazili su iz bjelovarsko-križevačke, požeške, virovitičke i srijemske županije kao i gradova unutar njih. Iz područja bjelovarsko-križevačke županije bilo je u gradu Zagrebu 1890. godine ukupno 1.225 stanovnika ili 3,16%, 1900. godine 2.520 stanovnika ili 4,37%, 1910. godine 3.762 stanovnika ili 5,03%. Iz područja požeške županije bilo je u gradu Zagrebu 1890. godine svega 524 stanovnika ili 1,35%, 1900. godine 600 stanovnika ili 1,78%, 1910. godine 1.615 stanovnika ili 2,17%. Iz područja virovitičke županije bilo je u gradu Zagrebu 1890. godine 568 stanovnika ili 1,46%, 1900. godine 568 stanovnika ili 1,46%, 1900. godine 1.045 stanovnika ili 1,81%, 1910. godine 2.371 stanovnik ili 3,18%. Iz srijemske županije bilo je u gradu Zagrebu 1890. godine 436 stanovnika ili 1,12%, 1900. godine 966 stanovnika ili 1,67%, 1910. godine 1.529 stanovnika ili 2,05%. Ukupno je iz cijele Slavonije bilo u gradu Zagrebu 1890. godine 2.753 stanovnika ili 7,09%, 1900. godine 5.599 stanovnika ili 9,63%, 1910. godine 8.355 stanovnika ili 11,43%.

Preostali dio tadašnjeg gradskog stanovništva bio je rodom najviše iz Austrije i Ugarske. Ima i stanovnika rodom iz grada Rijeke, zatim iz Bosne i Hercegovine, te ostalih zemalja izvan područja Austrije i Ugarske. Prisutnost stanovnika u Zagrebu rodom iz Rijeke, Bosne i Hercegovine kao i krajeva izvan Austrije i Ugarske bila je tijekom desetljeća o kojima govorim veoma neznatna. Tako je primjerice 1880. godine rođenih Riječana u gradu Zagrebu bilo svega 130 ili 0,45%, 1890. godine svega 150 ili 0,39%, 1900. godine 283 ili 0,49%, 1910. godine 293 ili 0,40%, dakako sve u odnosu na preostalo gradsko stanovništvo. Iz Bosne i Hercegovine bilo je u Zagrebu 1880. godine svega 86

stanovnika ili 0,19%, 1890. godine 111 ili 0,29%, 1900. godine 299 ili 0,52%, 1910. godine ukupno 800 ili 1,07%. Iz ostalih krajeva, uglavnom Njemačke i Italije, bilo je u Zagrebu 1880. godine 498 stanovnika ili 1,70%, 1890. godine svega 433 stanovnika ili 1,12%, 1900. godine 591 stanovnik ili 1,02% 1910. godine 894 stanovnika ili 1,17%.

Preostali dio gradskog stanovništva, u prosjeku oko 1/4 ili 25%, bio je rodom iz Austrije i Ugarske. I među ovim skupinama doseljenika, osobito iz Austrije, također su znatno prevladavale žene. Iz ugarskih zemalja bilo je 1880. godine u gradu Zagrebu ukupno 1.510 stanovnika ili 5,17%, 1890. godine takovih je doseljenika bilo 2.354 ili 6,08%, 1900. godine 4.506 ili 7,81% i 1910. godine 6.249 ili 8,36%. Najveći dio ovih doseljenika dolazio je iz područja južne Ugarske: Vas, Zala, Somogy, Bács-Kiskun i Baranya, te glavni grad Budapest. Međutim, iz vojvođanskih gradova, poimence, Subotica, Novi Sad, Sombor, i Pančevo, bilo je u gradu Zagrebu veoma malo stanovnika. Tako je primjerice iz ovih gradova bilo u Zagrebu 1900. godine ukupno 73 stanovnika ili 0,12%, a 1910. godine 213 ili 0,28%. Od toga je blizu polovine bilo iz Novog Sada.

Nešto više od jedne polovine stanovnika rodom iz Ugarske bilo je mađarskog podrijetla, dok su ostali Hrvati, zatim Srbi i još neke druge manje skupine. Naime, 1880. godine bilo je u gradu Zagrebu svega 584 stanovnika ili 2% u odnosu na sveukupno gradsko stanovništvo kojima je mađarski jezik bio materinjski, 1890. godine, doduše, već 988 ili 2,53%, 1900. godine 2.655 ili 4,60%, a 1910. godine 3.875 ili 5,18%. Iz Austrijskih zemalja bilo je u gradu Zagrebu 1880. godine 7.004 stanovnika ili 23,97%, 1890. godine taj je broj iznosio 8.510 stanovnika ili 21,96%, 1900. godine 9.803 ili 17%, a 1910. godine 9.581 ili 12,98%. Riječ je o doseljenicima najvećim dijelom iz Štajerske i Kranjske, zatim Koruške, Gorice i Gradišta, Donje i Gornje Austrije, Češke i Moravske, Galicije Tirola i još nekih drugih manjih austrijskih pokrajina, dok je vrlo mali dio dolazio iz Trsta i kotara, te Istre i Dalmacije. Iz Istre i Dalmacije bilo je u gradu Zagrebu 1880. godine 137 stanovnika ili 0,46%, 1890. godine 169 stanovnika ili 0,44%, 1900. godine 319 ili 0,56%, 1910. godine 564 ili 0,78%. Stoga nema sumnje da su to bili najvećim dijelom Slovenci (i to većinom žene), zatim Nijemci, Česi, Talijani, a tek onda malobrojni Hrvati iz Istre i Dalmacije, kao i još neke druge manje skupine. U prilog tome govore svakako i činjenice što je slovenskim jezikom kao materinskim govorilo 1880. godine u gradu Zagrebu ukupno 3.931 stanovnik ili 13,45%, 1890. godine 5.886 stanovnika ili 15,20%. Doduše 1900. godine takovih je stanovnika bilo svega 5.830 ili 10,38%, a 1910. godine 5.119 ili svega 6,85%. Njemačkim jezikom kao materinskim govorilo je 1880. godine u gradu Zagrebu 2.687 stanovnika ili 9,20%, 1890. godine 3.441 stanovnik ili 8,88%, 1900. godine 3.819 stanovnika ili 6,62%, 1910. godine 3.965 stanovnika ili svega 5,30%. Najveću jezičnu skupinu u gradu, u prosjeku oko 3/4 ili 75% u odnosu na sveukupno gradsko stanovništvo, sačinjavali su, dakako, stanovnici kojima je materinski jezik bio hrvatski ili srpski. Štoviše, broj je takovih stanovnika u kontinuiranom porastu. Stanovnika kojima je materinski jezik bio hrvatski ili srpski bilo je 1880. godine ukupno 20.895 ili 71,51%, 1890. godine 27.079 ili 69,90%, 1900. godine već 43.644 ili 75,65%, 1910. godine 59.824 ili 80,08%. Drugu veću jezičnu skupinu sačinjavali su stanovnici kojima je materinski jezik bio slovenski, tek nija ukoliko bi u iskaze o oženjenima i udatima građanima uključila obudovljevski. Zatim su slijedili češki i slovački, pa talijanski kao i još neke druge manje jezične skupine.

Socijalna struktura

Za istraživanje socijalne strukture stanovništva grada Zagreba između 1880—1910. godine zacijelo je važna analiza starosne (dobne) strukture i bračnog stanja.

Prema dobnim skupinama građana razlikujemo školsku i predškolsku djecu do 15 godina života, zatim građane sposobne za rad između 16 i 65 godina života i konačno građane starije od 66 godina.

Školska i predškolska djeca čine u prosjeku nešto više od 1/4 ili oko 26% tadašnjeg gradskog stanovništva. Građana između 16 i 65 godina života bilo je u prosjeku blizu 7/10 ili 70%. Od toga su manji dio ili oko 33% muškarci, a veći dio žene, u prosjeku oko 37%. Preostalih nešto više od 40% su građani stariji od 66 godina. Svaka od ovdje spomenutih dobnih skupina u stalnom je porastu, što je i logično, jer raste i broj stanovnika u cjelini. Ipak najnižu stopu porasta realizirali su građani između 16 i 65 godina života (indeks u odnosu na 1880. godinu jest 132, 197, 205), što znači da grad postepeno stari! Razlog ovakove situacije svakako je iseljavanje muške radne snage, pa u grad dolazi više žena zrelije dobi nego muškaraca s jedne strane, ali s druge i činjenica da se veliki broj građana ne ženi, kako ću to kasnije pokazati. Nešto veći indeks porasta imala su predškolska i školska djeca (indeks 145, 203, 257). Građani dobnih skupina stariji od 66 godina života realizirali su u navedenom razdoblju najveću stopu porasta (indeks 153, 229, 314!). Osim toga, indeks porasta kod ženskog stanovništva kontinuirano je veći u svim dobnim skupinama (263, 267, 334) a kod muškaraca manji (235, 255, 291).

U odnosu na bračno stanje i socijalnu strukturu stanovništva grada Zagreba moguće je utvrditi pet osnovnih grupa: 1. predškolska i školska djeca, 2. neoženjeni i neudati građani, 3. oženjeni i udati građani, 4. obudovljeni (udovci i udovice) i 5. zakonski razvedeni.

Predškolske i školske djece bilo je u prosjeku, kao što sam gore kazala, oko 1/4 ili blizu 26% u odnosu na cjelokupno gradsko stanovništvo. Preostale 3/4 ili oko 75% su sve druge navedene društvene kategorije. Među ovima su nešto više od 1/3 ili oko 30% oženjeni i udati građani, dok su preostale 4/10 ili blizu 40% neoženjeni i neudati građani, zatim udovci i udovice, i konačno zakonom razvedeni građani. Pri tome želim istaknuti slijedeće dvije činjenice. Kao prvo, vrlo veliki postotak neoženjenih i neudatih građana i drugo, razmjerno mali broj djece u tadašnjim gradskim brakovima.

U odnosu na cjelokupnu strukturu stanovništva broj neoženjenih i neudatih građana iznosio je u prosjeku oko 34%, dok je broj oženjenih i udatih građana iznosio u prosjeku oko 32%. Doduše, poslije 1900. godine situacija se ponešto izmijenila. U postotku, neoženjenih i neudatih građana je 32,51%, a oženjenih i udatih 34,08%. Dakako, postotak neoženjenih i neudatih građana još je uvijek vrlo visok, tim više što je općenito poznato, da su građani tada običavali stupati u brak vrlo rano. Premda za sada nije moguće točno utvrditi koje se socijalne grupe građana ne žene, ipak smatram da razlog ovakove situacije treba tražiti u vrlo lošem ekonomskom položaju niskih društvenih slojeva.

Težak ekonomski položaj određenih društvenih slojeva građana vjerojatno je i razlogom da porast djece u gradu veoma zaostaje za ionako malim brojem sklopljenih brakova. U odnosu na cjelokupnu strukturu stanovništva broj djece u gradu kretao se u prosjeku oko 26% kako sam to već utvrdila, a broj oženjenih i udatih građana oko 32%. Dakako, situacija bi bila još nepovoljn-

nija ukoliko bi u iskaze o oženjenima i udatima građanima uključila obudovljene i razvedene građane. Međutim, usporedim li broj postojećih brakova u gradu s brojem djece do 15 godina života, evidentno je da tadašnji zagrebački brakovi nemaju u prosjeku niti po jedno dijete.

U odnosu na obrazovnu strukturu tadašnjih zagrebačkih građana za sada će se ograničiti tek na pismenost, to jest znanje čitanja i pisanja. Tijekom razdoblja o kojem je riječ, predškolske djece do ispod sedam godina života bilo je u prosjeku nešto više od 1/10, odnosno oko 10%. Broj pismenih građana iznosio je u prosjeku oko 70% i to: 1880. godine 18.147 ili 62,11% (od toga muškaraca 33,13% a žena 28,98%); 1890. godine 25.196 ili 65,04% (od toga m. 33,42%, a ž. 31,62%); 1900. godine 40.837 ili 70,79% (od toga m. 35,52%, a ž. 35,27%); 1910. godine ukupno 55.524 ili 74,30% (od toga m. 36,62% a ž. 37,71%).

U kategoriji potpuno nepismenih građana bilo je 1880. godine u gradu ukupno 7.324 stanovnika ili 25,07% (od toga m. 10,82%, a ž. 14,25%); 1890. godine ukupno 8.758 ili 22,61% (od toga m. 9,17%, a ž. 13,44%); 1900. godine ukupno 9.641 ili 16,71% (od toga m. 6,60%, a ž. 10,11%); 1910. godine ukupno 9.854 ili 13,19% (od toga m. 4,88%, a ž. 8,31%). Ipak je između 1880. i 1910. godine nepismenost znatno smanjena. U odnosu na cjelokupnu strukturu stanovništva od 25,07% 1880. godine na 13,19% 1910. godine. Izvanrednu pomoć u tome dala je gradska uprava otvaranjem velikog broja novih osnovnih i šegrtskih škola.

Za socijalnu strukturu stanovništva grada Zagreba važne su grupe: 1. privrednika ili zaposlenih građana i 2. neprivrednika, to jest uzdržavanih osoba.

Kategorija »privrednici« obuhvaća građane zaposlene u privatnom sektoru (agrar, obrt, industrija, trgovina, kredit) ili državnom (na pr. organi javne uprave, školstvo, željeznice, pošta). U desetljećima o kojima govorimo bilo ih je u prosjeku nešto više od 1/2 ili oko 52% gradskog stanovništva. Od toga su nešto više od 3/10 ili oko 32% činili zaposleni muškarci, a oko 2/10 ili blizu 20% žene.

Kategorija »neprivrednici« ili nezaposleni građani, obuhvaćala je u prvom redu djecu do 15-e godine života, a zatim nezaposlene građane, muškarce i žene starije od 15 godina. Djeca do 15-e godine života čine u prosjeku oko 26% gradskog stanovništva, dok su preostale 2/10 ili oko 20% bili stvarno nezaposleni građani dobne strukture između 16 i 66 godina. Nezaposlenih muškaraca ima u prosjeku nešto više od 2%, dok su preostalih 18% nezaposlenih žene.

Prema osnovnoj djelatnosti ili zanimanju privrednika ili zaposlene građane moguće je podijeliti u dvije grupe: 1. zaposlene građane u prvotnoj produkciji i 2. zaposlene građane u svim ostalim granama privrede. U agraru ili prvotnoj produkciji u prosjeku je zaposleno nešto manje od 5% tadašnjeg gradskog stanovništva. O toga su nešto više od 3% sačinjavali muškarci, a oko 2% žene. Kod zaposlenih u agraru riječ je o građanima kojima je obrada većih ili manjih kompleksa zemljišta glavno zanimanje, a time i izvor egzistencije. S obzirom na socijalnu strukturu zaposleni građani u poljoprivredi su posjednici ili zakupnici, zatim činovnici i na trećem mjestu pomoćni radnici.

Razlikujemo vlasnike i zakupnike zemljišnih posjeda veličine od 50 do 100 jutara, zatim od 200 pa do 1000 i više jutara, također zakupnike, vlasnike i napoličare manjih kompleksa zemljišta do površine ispod 50 jutara. U odnosu na ukupno zaposlene u ovoj grani privrede takovih je vlasnika, uključu-

STRUKTURA STANOVNIŠTVA GRADA ZAGREBA PREMA GLAVNIM ZANIMANJIMA 1880—1910.

A) u broju

Glavna zanimanja	1880.			1890.			1910.					
	m.	ž.	svoga	m.	ž.	svoga	m.	ž.	svoga			
I. PRIVREDNICI												
A) Prvotna produkcija	1.096	471	1.567	1.379	945	2.324	1.774	1.010	2.784	1.885	915	2.800
B) OSTALE PRIVREDNE GRANE												
1. Obrt i industrija	4.694	1.497	6.191	5.561	2.112	7.673	8.108	2.559	10.667	10.795	3.912	14.707
2. Trgovina i kredit	696	183	879	1.295	271	1.566	2.057	507	2.564	3.336	1.089	4.425
3. Promet	592	16	608	1.021	27	1.048	1.953	44	1.977	2.283	119	2.402
4. Javne službe i ostala zanimanja	1.580	410	1.990	1.840	491	2.331	2.660	883	3.543	3.666	1.371	5.037
5. Nadničari bez daljnje oznake	367	692	1.059	415	1.201	1.616	634	1.331	1.965	328	1.252	1.580
6. Kućna služinčad	632	1.954	2.586	416	2.233	2.649	335	3.256	3.591	302	4.173	4.475
7. Ostala razna zanimanja	53	57	110	119	56	175	206	210	416	442	535	977
8. Umirovljenici	395	584	979	514	1.016	1.530	819	1.394	2.213	1.137	1.953	3.070
Svega ostale privredne grane	9.009	5.393	14.402	11.181	7.407	18.588	16.752	10.184	26.936	22.289	14.384	36.673
Ukupno svi privrednici (A+B)	10.105	5.864	15.969	12.560	8.352	20.912	18.526	11.194	29.720	24.174	15.299	39.473
II. NEPRIVREDNICI	4.487	8.762	13.249	6.167	11.663	17.830	9.138	18.832	27.970	11.228	24.102	35.230
Sveukupno (I. + II.)	14.592	14.626	29.218	18.727	20.015	38.742	27.664	30.026	57.690	35.402	39.301	74.703

Izvori: SG I, 94—95; II, 66—67;
IGP (Prilog) 38—39.

STRUKTURA STANOVNIŠTVA GRADA ZAGREBA PREMA GLAVNIM ZANIMANJIMA 1880—1910

B) u postotku

Glavna zanimanja	1880.			1890.			1910.		
	m.	ž.	svega	m.	ž.	svega	m.	ž.	svega
I. PRIVREDNICI									
A) Prvotna produkcija	3,75	1,61	5,96	3,96	2,44	6,00	3,07	1,75	4,82
B) OSTALE PRIVREDNE GRANE									
1. Obrt i industrija	16,06	5,12	21,18	14,35	5,45	19,80	14,05	4,44	18,49
2. Trgovina i kredit	2,38	0,62	3,00	3,35	0,70	4,05	3,57	0,88	4,45
3. Promet	2,03	0,05	2,08	2,64	0,06	2,70	3,35	0,07	3,42
4. Javne službe i ostala zanima- nja	5,41	1,40	4,81	4,75	1,26	6,01	4,61	1,53	6,14
5. Nadničari bez daljnje oznake	1,26	2,37	3,63	1,07	3,10	4,17	1,10	2,30	3,40
6. Kućna služinčad	2,17	6,68	8,85	1,07	5,76	6,83	0,58	5,64	6,22
7. Ostala razna zanimanja	0,18	0,19	0,37	0,30	0,15	0,45	0,36	0,36	0,72
8. Umirovljenici	1,35	2,00	3,35	1,33	2,62	3,95	1,42	2,42	3,84
Svega ostale privredne grane	30,83	18,46	49,29	28,86	19,11	47,97	29,04	17,65	46,69
Ukupno svi priv- rednici (A+B)	34,58	20,07	54,65	32,42	21,55	53,97	32,11	19,40	51,51
II. NEPRIVREDNICI	15,36	29,99	45,35	15,92	30,11	46,03	15,84	32,65	48,49
Sveukupno (I. + II.)	49,94	50,06	100,00	48,34	51,66	100,00	47,95	52,05	100,00
				47,39	52,61	100,00	47,39	52,61	100,00

Izvori: SG I, 94—95; II, 66—67;
IGP (Prilog) 38—39.

SOCIJALNA STRUKTURA ZAPOSLENIH U AGRARU 1880—1910.

Godine	Posjednici i zakupnici		Činovnici		Pomoćni radnici		Svega		Zajedno m + ž.
	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	
1880.	379	66	30	—	687	405	1.096	471	1.567
1890.	433	94	17	—	929	851	1.379	945	2.324
1900.	505	115	19	—	1.250	895	1.774	1.010	2.784
1910.	719	153	31	1	1.135	761	1.885	915	2.800

Postotci

1880.	24,18	4,22	1,92	—	48,84	25,84	69,94	30,06	100,00
1890.	18,63	4,04	0,73	—	39,98	36,62	59,34	40,66	100,00
1900.	18,14	4,13	0,68	—	44,90	32,15	67,32	36,28	100,00
1910.	25,68	5,46	1,10	0,04	40,54	27,18	67,32	32,68	100,00

Indeks 1880 = 100

1880.	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1910.	190	232	103	100	165	188	172	194	178

Izvori: SG I, 90—91; II, 62.
IGP (Prilog) 38—39.

POSJEDNICI I ZAKUPNICI PREMA VELIČINI ZEMLJIŠTA 1900—1910. GODINE

Veličina posjeda u jutrima	1900.			1910.		
	m.	ž.	Svega	m.	ž.	Svega
A) Posjednici						
Posjed veći od 1.000 jut.	10	3	13	8	3	11
Posjed veći od 201—1.000 jut.	11	—	11	17	2	19
Posjed veći od 101—200 jut.	3	1	4	4	3	7
Svega posjednika	24	4	28	29	8	37
B) Posjednici i zakupnici						
Posjed i zakup od 51—100 jut.	3	—	3	2	1	3
Posjed i zakup do 50 jut.	430	102	532	602	130	732
Ostali posjednici i zakupnicia	48	9	57	86	14	100
Svega posjednika i zakupnika	481	111	592	690	135	835
Sveukupno (A + B)	505	115	620	719	153	872

a Zakupnici ili vlasnici manjih vrtova.

Izvori: SG i, 100; II, 72;
IGP (prilog) 38—39, 44.

jući zakupnike i napoličare svih kategorija u prosjeku oko 27%, od čega su nešto više od 1/5 ili oko 4,50% žene. Za sada sam mogla također utvrditi, da je između 1900. i 1910. godine vlasnika zemljišnih posjeda većih od 1000 jutara sve manje, dok istodobno znatno raste broj sitnijih posjednika, te posjednika i zakupnika uopće. Druga, inače veoma malobrojna socijalna skupina zaposlenih u prvotnoj produkciji ili agraru su činovnici. Ovdje je isključivo riječ o gospodarskim činovnicima, to jest blagajnicima i knjigovođama zaposlenima kod većih zemljišnih posjednika. Ističem da u ovoj skupini nema zaposlenih žena. Izuzetak je tek 1910. godina, kada u kategoriji činovnika ipak nalazimo jednu jedinu ženu.

Brojčano najjača socijalna skupina zaposlenih u agraru su pomoćni radnici. U odnosu na ukupno zaposlene u ovoj grani privrede bilo ih je u prosjeku i do 70% od čega su oko 40% žene. Pomoćni radnici u agraru bili su većim dijelom »obiteljski pomoćnici«, zatim gospodarska služinčad, te poljodjelski radnici, u stvari nadničari. Za sada nije bilo moguće utvrditi jesu li obiteljski pomoćnici članovi uže obitelji ili strana plaćena radna snaga. Pretpostavljam da je gospodarska služinčad zaposlena na temelju Služinskog reda iz 1857. godine, dok su poljodjelski radnici, to jest nadničari, radili za dnevnu plaću s hranom ili bez hrane, već prema pogodbi.

Druga glavna društvena cjelina unutar kategorije privrednici ili zaposleni su građani zaposleni u svim ostalim granama privrede. To su: 1. obrt i industrija, 2. trgovina i novčarstvo, 3. promet, 4. javne službe i ostala zanimanja, 5. nadničari i dvorkinje, 6. kućna služinčad, 7. ostala razna zvanja i 8. umirovljenici. U ovim granama privrede u prosjeku je zaposleno blizu 1/2 tadašnjeg gradskog stanovništva. Od toga su oko 3/10 muškarci, a oko 2/10 žene. Unutar ove kategorije najveći intenzitet porasta s obzirom na zaposlenost, realizirali su građani zaposleni u trgovini i kreditnim ustanovama (indeks porasta u odnosu na 1880. godinu je 502), zatim u prometu (indeks 395), javnim službama i ostalim zanimanjima (indeks 253), te obrtu i industriji (indeks 237). Najnižu stopu porasta s obzirom na zaposlenost imali su nadničari i dvorkinje (indeks 150) te kućna služinčad (indeks 173).

Građani zaposleni u obrtu i industriji čine, međutim, najbrojniju privrednu granu. Između 1880. i 1910. godine u tim je granama u prosjeku zaposleno oko 1/5 ili blizu 20% cjelokupnog tadašnjeg gradskog stanovništva. Od toga su oko 15% muškarci, a oko 5% žene. Prema socijalnoj strukturi razlikujemo i unutar ove grane privrede tri osnovne skupine: 1. samostalne pothvatnike, 2. činovnike i 3. pomoćne radnike.

Samostalni pothvatnici su vlasnici većih ili manjih obrtničkih radionica, te većih ili manjih industrijskih poduzeća. U odnosu na ostale zaposlene u ovoj grani privrede samostalni obrtnici čine u prosjeku oko 25% od čega su oko 9% žene. Najbrojnija obrtnička zanimanja kod muškaraca su stolari, krojači, postolari i čizmari, remenari, krčmari i gostioničari, te mesari, pekari i brijači. Najveći broj žena bavio se u prvom redu krojačkim obrtom, zatim pranjem, čišćenjem i peglanjem rublja, te krčmaranjem i gostioničarstvom i brijačko-frizerskim obrtom. Prema socijalnom položaju razlikujemo također vlasnike obrtničkih radionica bez pomoćnih radnika i vlasnike obrtničkih radionica s pomoćnom radnom snagom. Pri tome želim istaknuti dvije činjenice: Kao prvo, između 1900. i 1910. godine ukupan broj obrtničkih radionica bez pomoćne radne snage još je uvijek veoma velik (u prosjeku nešto više od 47%). I drugo, indeks porasta obrtničkih radionica s većim brojem pomoćnih

SOCIJALNA STRUKTURA ZAPOSLENIH U OBRTU I INDUSTRIJI 1880—1910.

Godine	Samostalni obrtnici		Činovnici		Pomoćni radnici		Svega		Zajedno
	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	
1880.	1.206	744	49	1	3.379	752	4.694	1.497	6.191
1890.	1.304	717	99	1	4.158	1.394	5.561	2.112	7.673
1900.	1.472	699	167	13	6.469	1.847	8.108	2.559	10.667
1910.	1.802	1.043	370	106	8.623	2.763	10.795	3.912	14.707
Postotci									
1880.	20,44	12,02	0,80	0,01	54,58	12,15	75,82	24,18	100,00
1890.	17,00	9,35	1,29	0,01	54,19	18,16	72,48	27,52	100,00
1900.	13,80	6,55	1,57	0,12	60,64	17,32	76,01	23,99	100,00
1910.	12,25	7,09	2,52	0,72	58,63	18,77	73,40	26,60	100,00
Indeks 1880 = 100									
1880.	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1910.	142	140	755	10600	255	387	230	261	237

Izvori: SG I, 90—91; II, 62—63;
IGP (Prilog) 38—39.

radnika znatno je ubrzaniji od indeksa porasta u radionicama s manjim brojem radnika. Osim toga, indeks porasta kod samostalnih obrtnika i muškaraca i žena znatno je usporeniji od indeksa porasta kod činovnika i pomoćnih radnika, osobito industrijskih. Stoga smatram da ovi faktori upućuju na zaključak da se radi o procesu propadanja sitnog obrta.

Činovnici zaposleni u obrtu i industriji su blagajnici i knjigovođe različitih profila zaposleni u većim industrijskim poduzećima ili obrtničkim radionicama. Pri tome želim istaknuti da u ovoj skupini sve do 1900. godine imamo zaposlenu po svega jednu ženu, dok 1910. godine one već čine oko 1/4 u odnosu na ukupno zaposlene činovnike. Pomoćni radnici bili su u stvari kvalificirani i nekvalificirani radnici zaposleni u većim ili manjim obrtničkim radionicama ili obrtničko-industrijskim poduzećima. Unutar strukture zaposlenih u ovoj grani privrede čine u prosjeku oko 7/10 od čega su blizu 2/10 žene. Kvalificirani radnici su izučeni obrtnički pomoćnici (kalfe) najrazličitijih obrtničkih struka (primjerice bravar, stolar, limar, postolar, zidar, krojač, parketar, tesar. Sva ostala pomoćna radna snaga su nekvalificirani radnici (naučnici, sluge, kućna služinčad). Sve do 1900. godine najveći broj pomoćnih radnika bio je zaposlen u manjim obrtničkim radionicama. Promjena je uslijedila tek 1910. godine. Sada u većim obrtničko-industrijskim poduzećima ima nešto više od 1/2 pomoćnih radnika. Između većih tvornica spomenula bi Željezničke radionice (sa ukupno 502 pomoćna radnika), tvornica strojeva (sa 94 pomoćna radnika), tvornica parketa (sa 100 pomoćnih radnika) tvornica namještaja (sa 145 pomoćnih radnika), tvornica tekstila (sa 160 pomoćnih radnika), konfekcijski zavod za opremu vojske i tvornica koža (sa 611 pomoćnih radnika), tvornica papira (sa 154 pomoćna radnika), zagrebački parni mlin (sa 106 pomoćnih

OBRTNIČKA ZANIMANJA U ZAGREBU 1900—1910.

Godine	1900.			1910.		
	m.	ž.	Svega	m.	ž.	Svega
Bačvari	6	—	6	9	—	9
Bravari	34	1	35	42	2	44
Brijači	59	13	72	88	45	133
Čistači stanova, soba i prozora	9	—	9	9	3	12
Dimnjačari	7	1	8	11	1	12
Fotografi	11	2	13	10	3	13
Gostioničari, svratištari, krčmari	134	43	177	145	61	206
Građevni pothvati	35	—	35	54	—	54
Klobučari	8	—	8	8	1	9
Kolari	17	—	17	20	1	21
Krojači	204	98	302	184	225	409
Krznari	11	—	11	4	1	5
Limari	19	1	20	26	1	27
Lončari i pećari	11	—	11	15	—	15
Mesari	73	2	75	116	4	120
Nožari	8	1	9	10	—	10
Opančari	21	1	22	24	2	26
Pekari	43	3	46	51	3	54
Pokrivači krovova	18	—	18	10	1	11
Postolari i čizmari	269	3	272	322	4	326
Pranje i glačanje rublja	6	154	160	6	210	216
Putujući obrtnici	27	—	27	21	—	21
Remenari i sedlari	37	11	48	54	—	54
Slastičari	13	3	16	14	2	16
Soboslikari	20	—	20	40	—	40
Stolari	100	1	111	119	1	120
Šivanje (švelje)	—	286	286	—	341	341
Tesari	8	1	9	24	—	24
Urari	18	1	19	28	—	28
Zidari	24	—	24	44	—	44
Ostali obrtnici	212	73	285	294	131	425
SVEGA OBRTNIKA	1.472	699	2.171	1.802	1.043	2.845

Izvori: SG I, 106—107; II, 78—79;
IGP 1900, 204, IGP (Prilog) 44—53.

radnika), tvornica cikoriije i kavinih surogata (sa 275 pomoćnih radnika, tvornica duhana (sa 357 pomoćnih radnika), tvornica piva (sa 95 pomoćnih radnika) i gradska plinara (sa 157 pomoćnih radnika.)

U trgovini i trgovačkim poslovima zaposleno je u prosjeku oko 4% gradskog stanovništva od čega su oko 1/5 ili oko 80% žene. Prema socijalnoj strukturi zaposlenih razlikujemo i u trgovini tri osnovne socijalne grupe: 1. samostalni pothvatnici, 2. činovnici i 3. pomoćni radnici.

Samostalni pothvatnici u trgovini su trgovci vrlo različitih profila. Između 1900. i 1910. godine oko 70% samostalnih trgovaca u gradu bavilo se tzv. »pravom trgovinom«. Bili su to trgovci drvom, ugljenom, stokom, žitaricama, željezom i kovnom robom, strojevima, pokućstvom, zatim galanterijskom, tekstilnom i konfekcijskom robom, raznom mješovitom robom, te prehrambenim artiklima i pićem. Ovom potonjom granom trgovine bavilo se više od polovice zagrebačkih trgovaca i to osobito žene. Pretpostavljam, da su ovi trgovci također vlasnici većih moderno opremljenih ili također često i vrlo skromnih trgovačkih radnja. Preostali dio samostalnih trgovaca su trgovački agenti, zatim trgovci kućarenjem (dozvoljeno na temelju trgovačko-mjembenog zakona 1886) i trgovci piljarskom robom po ulicama i sajmovima. Unutar ove skupine žene su najvećim dijelom piljarice. U odnosu na ostale zaposlene u trgovini broj samostalnih trgovaca u gradu u stalnom je opadanju, dok s druge strane ubrzano raste broj pomoćnih radnika, osobito činovnika.

Činovnici zaposleni u trgovini najvećim su dijelom blagajnici i knjigovođe po raznim, osobito većim trgovačkim radnjama i poduzećima. Do 1900. godine nema u ovoj skupini niti jedne žene. Ali od tada njihova prisutnost postaje sve očitija, tako da 1910. godine čine u ovoj skupini više od 1/3 zaposlenih. U odnosu na ostale zaposlene u trgovini činovnici su realizirali najviši indeks porasta, što svakako upućuje na složenost i širenje trgovačkih poslova.

Više od 95% pomoćnih radnika u trgovini zaposleno je u spomenutim granama »prave trgovine«. Bili su to prije svega izučeni trgovački pomoćnici (kalfe), a zatim također i pomoćna radna snaga (naučnici, sluge, kućna služinčad). Među ovima potonjima ima osobito veliki broj žena.

Porast pomoćnih radnika prema samostalnim trgovcima bio je znatan. Dok 1880. godine ne dolazi, u prosjeku, na jednog trgovca niti jedan pomoćni radnik, 1890. godine taj odnos iznosi 1:1,55 (radi se o pomoćnom radniku i činovniku, to jest svima zaposlenima), 1900. godine 1:1,72, i 1910. godine 1:2,30. Ipak to govori da trgovinu u gradu najvećim dijelom vode još uvijek sitni i manji trgovci, te da je krupnih trgovaca s mnogo pomoćne radne snage vrlo malo.

Kreditne ustanove, to jest banke, štedionice i vjeresijske zadruge u gradu bile su institucije dioničarskog karaktera. U razdoblju između 1895. i 1910. godine ukupan broj takovih ustanova porastao je od 11 na 33. Među njima osobito su ubrzano rasle brojne vjeresijske zadruge (od 3 na 17), zatim banke (od 6 na 13), dok štedionice nisu realizirale neki veći prosperitet (od 2 na svega 3).

U strukturi zaposlenih, u ovim su institucijama svega dvije osnovne društvene grupe: 1. činovnici i 2. pomoćno osoblje. Činovnici u kreditnim ustanovama također su blagajnici i knjigovođe različitih profila uz manji broj dnevničara i pisara. U ovoj skupini također sve do 1900. godine nema žena. Od tada njihova prisutnost sve je očitija, tako da ih 1900. godine ima u ovoj skupini 3,5%, a 1910. godine 16%.

SOCIJALNA STRUKTURA ZAPOSLENIH U TRGOVINI 1880—1910.

Godine	Samostalni pothvatnici		Činovnici		Pomoćni radnici		Svega		Zajedno m + ž.
	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	
1880.	385	143	19	—	313	38	617	57	674
1890.	392	171	103	3	660	96	1.175	270	1.445
1900.	605	222	215	21	936	254	1.756	497	2.253
1910.	816	308	310	172	1.566	518	2.692	998	3.690
Postotci									
1880.	42,28	21,22	2,82	—	46,44	5,64	91,54	8,46	100,00
1890.	27,12	11,84	7,13	0,21	47,06	6,64	81,31	18,69	100,00
1900.	26,85	9,86	9,54	0,93	41,55	11,27	77,94	22,06	100,00
1910.	22,11	8,35	8,40	4,66	42,44	14,04	72,95	27,05	100,00
Indeks 1880 = 100									
1880.	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1910.	286	215	1631	5733	500	1363	436	1751	574

Izvori: SG I, 90—91; II, 62—63;
IGP (Prilog 38—39).

Pomoćno osoblje bili su sluge, portiri, dostavljači i slično. Između 1880. i 1910. godine broj zaposlenog pomoćnog osoblja u ovim institucijama porastao je znatno brže od broja činovnika. Tako je na primjer 1880. godine dolazio jedan pomoćni radnik na 18 činovnika, a 1910. godine svega 6. Valja istaknuti da broj činovnika i pomoćnog osoblja u pojedinim kreditnim ustanovama nije velik, jer je riječ o privatnim institucijama. Tako je na primjer u jednoj kreditnoj ustanovi 1900. godine zaposleno u prosjeku svega 16 činovnika i 3 pomoćna radnika, a 1910. godine 19 činovnika i također 3 pomoćna radnika.

Građane zaposlene u prometu možemo razvrstati u tri osnovne grupe: 1. samostalni pothvatnici, 2. činovnici, 3. pomoćni radnici.

Samostalni pothvatnici u prometu su vlasnici fijakera, kirijaši, služnici i kasnije vozaři konjskog tramvaja. Među ovom skupinom mali je postotak žena. Prema odredbama gradskog poglavarstva vlasnici fijakera bili su dužni stajati na zato određenom mjestu (kolodvoru) i po tarifnim cijenama prevoziti putnike i u udaljenije predjele grada. Valja naglasiti da su svi samostalni pothvatnici osim služnika (nosača tereta) zapošljavali i pomoćne radnike. Tako su na primjer 1900. godine 56 vozařa i vlasnika fijakera u gradu zapošljavala istodobno 126 pomoćnih radnika (odnos 1:2,26), a 33 kirijaša 39 pomoćnih radnika (odnos 1:1,40). 1910. godine 67 vozařa i vlasnika fijakera u gradu zapošljavala su 136 pomoćnih radnika (odnos 1:2,02) i 41 kirijaš 69 pomoćnih radnika (odnos 1:1,68). Činovnici i ostalo zaposleno pomoćno osoblje radilo je na pošti, telegrafu i telefonu (pošta postoji u Zagrebu od 1848. godine) i na željeznici (Zapadni kolodvor postoji u Zagrebu od 1862. godine, a Glavni kolodvor od 1892.) Među činovnicima zaposlenima u prometu broj žena neznan je sve do 1900. godine kada među njima rade već 32 žene, što u odnosu na ostale činovnike iznosi blizu 1/10. 1910. godine broj zaposlenih

TRGOVAČKE STRUKE U ZAGREBU 1900—1910.

Godine	1900.			1910.		
	m.	ž.	Svega	m.	ž.	Svega
A) Prava trgovina						
Trgovci stokom i žitaricama	23	5	28	23	5	28
Trgovci drvom i šumskim produktima	46	6	52	64	4	68
Trgovci željeznom i kovnom robom, te instrumentima	16	3	19	25	5	30
Trgovci staklenom i glinenom robom	4	1	5	6	1	7
Trgovci raznom galanterijskom robom	22	2	44	34	4	38
Trgovci tekstilnom i konfekcijskom robom	42	6	48	73	16	89
Trgovci prehrambenom robom i pićem	199	99	218	252	158	410
Trgovci mješovitom robom	44	4	48	11	1	12
Otpremnici i komisionari	12	2	14	41	3	44
Ostale grane trgovine	27	8	35	49	8	57
Svega prava trgovina	435	146	581	578	205	783
B) Trgovci piljarskom robom, te po sajmovima i ulicama						
	65	71	136	101	97	198
C) Trgovci kućarenjem						
	36	5	41	36	4	40
D) Agenti i mešetari						
	69	—	69	101	2	103
SVEGA TRGOVACA (A+B+C+D)						
	605	222	827	816	308	1.124

Izvori SG I, 114; II, 84—85;
IGP (Prilozi) 54—61.

žena u ovoj skupini iznosi već blizu 1/5 ili 20,70%. Pomoćni radnici u prometu su kvalificirani i nekvalificirani radnici koji su radiii većim dijelom na izgradnji i uređenju javnih puteva, cesta i kanala, te na željeznici. Zato je prisutnost žena u ovoj skupini vrlo neznatna. U prosjeku ih je zaposleno svega 5 ili oko 0,40%. U grupi »Javne službe i slobodna zanimanja« zaposleno je u prosjeku nešto više od 6% zagrebačkog stanovništva. Od toga su oko 1,50% žene. Unutar ovih zanimanja razlikujemo dvije skupine: 1. intelektualna zvanja i 2. javni službenici.

U grupi »intelektualna zvanja« riječ je o građanima većinom fakultetski obrazovanima, a koji su zaposleni kod organa javne uprave (primjerice Zemaljska vlada), zatim u prosvjetnim, znanstvenim i kulturnim ustanovama (škole, Sveučilište, znanstveni i stručni zavodi), crkvene organizacije, te zdravstvene institucije (bolnice, ljekarne). Prema stručnim zvanjima, a time i prema

**SOCIJALNA STRUKTURA ZAPOSLENIH U KREDITNIM USTANOVAMA
1880—1910. GODINE**

Godine	Činovnici		Pomoćno osoblje		Svega		Zajedno
	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	
1880.	73	—	4	—	77	—	77
1890.	105	—	15	—	120	—	120
1900.	251	—	48	1	299	10	309
1910.	531	88	111	3	642	91	735
Postotci							
1880.	94,80	—	5,20	—	100,00	—	100,00
1890.	87,50	—	12,50	—	100,00	—	100,00
1900.	81,23	2,92	15,53	0,32	96,76	3,24	100,00
1910.	72,44	12,00	15,14	0,40	87,58	12,42	100,00
Indeks 1880 = 100							
1880.	100	100	100	100	100	100	100
1910.	727	977	2775	300	833	910	952

Izvori: SG I, 90; II, 62;
IGP (Prilog) 38—39.

socijalnom položaju bili su to svećenici (zaposleni manjim dijelom kod Zemaljske vlade u odjelu za bogoštovlje i nastavu, te Sveučilištu) i redovnici (zaposleni većim dijelom po bolnicama i školama). Zatim su to profesori i učitelji (zaposleni na Sveučilištu, te osnovnim i srednjim školama). Književnici i umjetnici su većim dijelom novinari, urednici brojnih stručnih listova i časopisa. U ovu skupinu spadaju još slikari, kipari, glumci, pjevači i glazbenici. Zdravstveno osoblje su liječnici, primalje, ljekarnici, veterinari, ranarnici, zubari. Odvjetnici i javni bilježnici radili su uglavnom samostalno. Javni činovnici su većim dijelom fakultetski obrazovani činovnici zaposleni kod organa Zemaljske vlade (administracija, financije, građevinarstvo, šumarstvo, sudstvo), dok su dnevnicaari i pisari većim dijelom srednjoškolski obrazovani činovnici, zaposleni također u spomenutim organima Zemaljske vlade. Treba istaknuti da među intelektualnim zvanjima, a osobito među profesorima i učiteljima imamo sve veći broj žena. Do 1900. godine žene čine u ovim zvanjima oko 1/4 zaposlenih, a od 1910. godine oko 1/3. Izuzetak su jedino javni činovnici, te odvjetnici i javni bilježnici gdje još uvijek nema zaposlenih žena.

Među spomenutim stručnim i intelektualnim zvanjima najvišu indeksnu stopu porasta u odnosu na 1880. godinu realizirali su profesori i učitelji, te zdravstveno osoblje, osobito liječnici. (Indeksi 408,453). Tako je na primjer 1880. godine dolazio jedan nastavnik na 161 stanovnika, 1890. godine radi se o odnosu 1:130 stanovnika, 1900. godine 1:107 stanovnika i 1910. godine 1:101 stanovnika. Liječnika je bilo u gradu 1900. godine 66, a 1910. godine 88 (među njima su i dvije žene). Veći dio ovih liječnika su privatni liječnici, dok su ostali radili po bolnicama, te kod kotarskih i županijskih oblasti.

Javni službenici su sluge, portiri, dostavljači i ostalo pomoćno osoblje zaposleno kod organa javne uprave, te prosvjetnim, kulturnim i zdravstvenim

SOCIJALNA STRUKTURA ZAPOSLENIH U »JAVNIM SLUŽBAMA I SLOBODNIM ZANIMANJIMA«

A) u broju

Godine	1880.		1890.		1900.		1910.					
	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.				
A) Intelektualna zvanja												
Svećenici i redovnici	103	279	372	90	244	334	103	369	472	116	555	671
Profesori i učitelji	113	68	181	178	122	300	253	286	539	370	370	740
Književnici i umjetnici	54	16	70	92	24	116	142	29	171	175	40	215
Zdravstveno osoblje	26	28	54	63	63	99	118	49	167	179	66	245
Odvjetnici i javni bilježnici	60	—	60	69	—	69	83	—	83	148	—	148
Javni činovnici	662	—	662	553	—	553	736	—	736	1.162	1	1.163
Dnevničari i pisari	208	—	208	273	—	273	360	1	361	425	130	555
Ostali (razno)	38	19	57	104	46	150	125	59	184	181	101	282
Svega intelektualna zvanja	1.264	410	1.674	1.422	472	1.894	1.924	793	2.717	2.756	1.263	4.019
B) Javni službenici	316	—	316	418	19	437	736	90	826	910	108	1.018
Sveukupno javne službe i ostala zanimanja	1.580	410	1.990	1.840	491	2.331	2.660	883	3.543	3.666	1.371	5.037

Izvori: SG I, 120—121; II, 88—89;
IGP (Prilog) 38—39, 62—65.

SOCIJALNA STRUKTURA ZAPOSLENIH U »JAVNIM SLUŽBAMA I SLOBODNIM ZANIMANJIMA«

B) u postotku

Godine	1880.		1890.		1900.		1910.					
	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.	m.	ž.				
A) Intelektualna zvanja												
Svećenici i redovnici	5,17	14,02	18,79	3,86	10,47	14,33	2,91	10,41	13,32	2,30	11,02	17,32
Profesori i učitelji	5,68	3,42	9,10	7,64	5,23	12,87	7,15	8,07	12,22	7,35	7,35	14,70
Književnici i umjetnici	2,72	0,80	3,52	3,95	1,03	4,98	4,02	0,83	4,85	3,47	0,80	4,27
Zdravstveno osoblje	1,30	1,41	2,71	2,70	1,54	4,24	3,33	1,38	4,71	3,55	1,31	4,86
Odvjetnici i javni bilježnici	3,01	—	3,01	2,96	—	2,96	2,34	—	2,34	2,94	—	2,94
Javni činovnici	33,28	—	33,28	23,72	—	23,72	20,77	—	20,77	23,07	0,02	23,09
Dnevničari i pisari	10,45	—	10,45	11,72	—	11,72	10,16	0,03	10,19	8,43	2,58	11,01
Ostali (razno)	1,91	0,95	2,86	4,46	1,98	6,44	3,53	1,66	5,19	3,60	2,00	5,60
Svega intelektualna zvanja	63,52	20,60	84,12	61,01	20,25	81,26	54,31	22,38	76,69	54,71	25,08	79,79
B) Javni službenici	15,88	—	15,88	17,93	0,81	18,74	20,77	2,54	23,31	18,07	2,14	20,21
Sveukupno javne službe i ostala zanimanja	79,40	20,60	100,00	78,94	21,06	100,00	75,08	24,92	100,00	72,78	27,22	100,00

Izvori: SG I, 120—121; II, 88—89;
IGP (Prilog) 38—39, 62—65.

institucijama. U odnosu na ostale zaposlene u spomenutim javnim institucijama bilo ih je u prosjeku oko 20%. Među ovim radnicima, žene su prisutne tek od 1890. godine.

Kategoriji »nadničari i dvorkinje« većinom su žene. Nadničari su enkvalificirani radnici na gradnji i održavanju puteva, kanala i cesta u gradu, te pri obradi gradskih zemljišta i slično. U odnosu na 1880. godinu nadničara je u gradu sve manje, vjerojatno zato što u izvjesnom smislu jača industrijska proizvodnja u gradu. Kućne služavke i dvorkinje zaposlene su kod imućnijih građana (kao sobarice, kuharice, švelje, pralje). U postotnim omjerima i ovih je zanimanja u gradu sve manje. Jedan od razloga svakako je pojačana industrijska proizvodnja, pa se veći dio žena radije zapošljava u tvornicama.

U odnosu na cjelokupno gradsko stanovništvo bilo je u prosjeku oko 4% umirovljenika. Od toga su oko 1/3 muškarci, a oko 2/3 žene (uglavnom udovice ili djeca). Prema socijalnom sastavu umirovljenici su bili isluženi činovnici kod javne uprave, te prosvjetnih, znanstvenih, kulturnih i zdravstvenih institucija.

Najzad, možemo zaključiti da kvantitativni pokazatelji promjena u regionalnom porijeklu i socijalnoj strukturi stanovnika potvrđuju dosadašnje pretpostavke o relativnom privrednom usponu grada. I u Zagrebu vidimo procese tipične za urbanizaciju: privlačnu snagu grada koja potiče povećanje broja stanovnika najviše iz Hrvatske i Slavonije, dok je udio rođenih Zagrepčana nešto usporeniji. Posebno je uočljiv porast udjela stanovnika rodom iz varaždinske županije, koji je čak premašio udio rođenih u zagrebačkoj županiji. Udio stanovnika rodom iz južne Hrvatske, to jest iz ličko-krbavske i riječko-modruške županije također je pokazao određeni intenzitet, dok je udio stanovnika iz Istre i Dalmacije, te grada Rijeke neznatan. U socijalnoj strukturi stanovništva istaknula bih prije svega povećanje pismenosti u gradu, te sve veći postotak oženjenih i udatih građana, a što je svakako u vezi s poboljšanjem socijalnih prilika širih slojeva građana.

U socijalnoj strukturi zagrebačkog stanovništva uočljive su također tri osnovne grupe. Kako sam pokazala, to su samostalni pothvatnici najprije u agraru, a zatim i u svim ostalim granama privrede: obrt, industrija, trgovina, promet, kreditne ustanove, zdravstvo. Druga osnovna grupa su činovnici. Manji dio činovnika zaposlen je u privatnom sektoru, to jest agraru, obrtu, industriji, trgovini, kreditnim ustanovama. Drugi veći dio činovnika zaposlen je u državnom sektoru: promet, javni organi uprave, školstvo, kultura, znanstvene institucije, zdravstvene institucije (djelomično).

Treća i najbrojnija grupa su pomoćni radnici. Za razliku od činovnika najveći dio pomoćnih radnika zaposlen je u privatnom sektoru. Također agrar, zatim najvećim dijelom u obrtu i industriji, te trgovini, prometu (samo djelomično), kreditnim ustanovama i privatnim domaćinstvima (osobito žene). Udio žena u svakoj od spomenutih socijalnih grupa, osobito među činovnicima i intelektualcima sve je intenzivniji. Osim toga, valja također istaknuti da unutar svake od spomenutih socijalnih grupa, postoje također i velike socijalne razlike. Kod samostalnih pothvatnika velike su socijalne razlike prema veličini zemljišnog posjeda ili zakupa, dakako ukoliko je riječ o agraru. Kod ostalih samostalnih pothvatnika ili privrednika velike su razlike prema kapacitetu obrtničke radionice ili industrijskog poduzeća, ili prema veličini trgovačke radnje. Kod činovnika su znatne socijalne razlike s obzirom na obrazovanost

kao i sektor zaposlenja. Drugo je nešto biti činovnik kod veleposjednika ili obrtnika, u trgovini ili kreditnim ustanovama, te industrijskom poduzeću ili javnim organima uprave.

Kod pomoćnih radnika također su znatne socijalne razlike. Svakako je nešto drugo kvalificirani radnik, za razliku od nekvalificiranog radnika. Ipak smatram, da je unatoč postojećih socijalnih razlika vrlo važna i slijedeća činjenica: propadanje sitnih samostalnih pothvatnika u svim granama zagrebačke privrede s jedne strane, a s druge strane, sve veći broj zaposlenih činovnika, a osobito pomoćnih radnika. A, to svakako govori o postupnom jačanju zagrebačke privrede i kapitalističkog društva uopće.

Poticaј za ovaj rad dala mi je rasprava što sam je izradila zajedno sa M. Gross pod naslovom: »Die Stadt Zagreb an der Wende des 19. zum 20. Jahrhundert, Der Fall eines Nachholprozesses«. To je referat za simpozij o odnosu grada i njegove okolice u tijeku modernizacije koji je održan u listopadu 1982. u Freiburgu, a bit će uskoro objavljen u posebnom izdanju toga Univerziteta.

U svome radu služila sam se slijedećom literaturom: *Kampuš I.-Karaman I.*, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975; *Karaman I.*, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972; *Korenčić M.*, Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857—1971; *Šidak J.*, *Gross M.*, *Karaman I.*, *Šepić D.*, Povijest hrvatskog naroda 1860—1914; *Gross M.*, O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća, Zagreb 1981, 343—371; *Zoričić M.* Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad Jazu 125, Zagreb 1896, 50—196.

Od izvora upotrijebila sam: Statistički Godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I, 1905, Zagreb 1913. (U tekstu SG I). Statistički Godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II, 1906—1910, Zagreb 1917.

Izvjješće Gradskoga Poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnoga kralj. glavnoga grada godine 1910. Zagreb 1911; Prilog izvješću slob. i kr. glavnog grada Zagreba za god. 1913. (U tekstu IGP Prilog).

Zusammenfassung

DIE REGIONALE HERKUNFT UND DIE SOZIALE STRUKTUR DER BEVÖLKERUNG DER STADT ZAGREB ZWISCHEN 1880 UND 1910.

Dr Agneza Szabo

Zwischen 1880 und 1910 wuchs die Bevölkerung der Stadt Zagreb um mehr als 150%. Den grössten Anteil an der Vergrösserung der Zahl der Einwohner lieferten die Zuwanderer aus Kroatien und Slawonien, während der Anteil der in Zagreb gebürtigen an diesem Wachstum etwas geringer war. Unter den Zuwanderern waren die Einwohner aus dem nordwestlichen Kroatien (aus den Komitaten von Varaždin und Zagreb) in der Mehrzahl. Ihnen folgten jene aus Slawonien (aus den Komitaten Bjelovar-Križevci und Syrmien), während der Anteil der Bewohner aus dem südlichen Kroatien, besonders aus Dalmatien, Istrien und der Stadt Rijeka äusserst gering war.

Die Zahl der Einwohner der Abstammung nach aus den österreichischen Ländern befand sich in stetiger und grosser Abnahme, was nicht der Fall mit den Einwohnern aus den ungarischen Ländern war. Man muss betonen dass die Einwohner aus Öesterreich und Ungarn vor allem Slowenen waren, dann kamen die Deutschen, die Ungarn, die Tschechen, die Italiener und noch einige anderen nationalen Gruppen.

Die soziale Struktur der Bevölkerung wird in drei Gruppen untersucht: 1. die selbstständigen Erwerbstätigen in Agrar, Gewerbe, Industrie, Handel, Verkehr, Kredit und Sanitätswesen; 2. die Beamten von denen ein kleiner Teil in den genannten wirtschaftlichen Zweigen tätig war, der grössere Teil befand sich aber in den Behörden der öffentlichen Verwaltung, in Unterricht, Wissenschaft und Gesundheitswesen; 3. die grösste Gruppe — die Arbeiter die hauptsächlich im privaten Sektor, in Agrar, Gewerbe, Industrie, Handel, Verkehr, Kredit und in privaten Haushalten beschäftigt waren. Nur ein kleiner Teil arbeitete in den staatlichen Behörden.

In allen diesen sozialen Gruppen war der Anteil der Frauen im Wachsen begriffen, besonders bei den Beamten und den intellektuellen Berufen.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 17

Z A G R E B

1984.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 600 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH-VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859,1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođeni su plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informiranje SRH pod br. UP-547,2 — 84 — 1984

RADOVI 17

Za izdavača
Prof. dr *Josip Adamček*

Lektor
Ivan Tolj

Korektor
Ivan Tolj

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

ANDRIĆ mr Jasna, Filozofski fakultet, Zagreb
ANTIĆ dr Ljubomir, Centar za istraživanje migracija Krčka 1, Zagreb
ANTOLJAK dr Stjepan, Zajčeva 31, Zagreb
BERTOSA dr Miroslav, Karličeva 12, Pula
BOBAN mr Branka, Centar za povijesne znanosti, Zagreb
BUDAK mr Neven, Filozofski fakultet, Zagreb
GOLDSTEIN Ivo, Filozofski fakultet, Zagreb
JURIĆ Radomir, Arheološki muzej, Zadar
JURIŠIĆ Ivan, Rakusina 12, Zagreb
LUCIĆ dr Josip, Centar za povijesne znanosti, Zagreb
MIJATOVIĆ Anđelko, Palmira Togliatija 12, Susedgrad, Zagreb
MIROŠEVIĆ mr Franko, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu SHH, Zagreb
OČAK dr Ivan, Centar za povijesne znanosti, Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr Dragutin, Centar za povijesne znanosti, Zagreb
POPOVIĆ mr Štefanija, Centar za povijesne znanosti, Zagreb
RAUKAR dr Tomislav, Filozofski fakultet, Zagreb
STANČIĆ dr Nikša, Filozofski fakultet, Zagreb
STRČIĆ dr Mirjana, Kumičićeva 42, Rijeka
SZABO dr Agneza, Muzej grada Zagreba
VRANJEŠ-SOLJAN mr Božena, Centar za povijesne znanosti, Zagreb
ZORIĆ Damir, Salopekova 18, Zagreb